

літаратуры. Адна з першых спроб эпічнага асэнсавання праблемы эміграцыі — раман Ядвігіна Ш. «Золата». Нягледзячы на незакончанасць, твор дае пэўнае ўяўленне пра адносіны беларускага сялянства да пошукаў лепшай долі за акіянам і пра ўнутраны, душэўны стан эмігрантаў. Раман-успамін М. Амялішкі «Заблудныя» аб'ядноўвае рэальную і мастацкую геаграфію. Асобныя старонкі гэтага твора — апавед пра смак эмігранцкага хлеба, запісаны аўтарам са слоў яго і нашых продкаў-землякоў.

Спіс цытуемых крыніц

1. *Панькоў, М.* Хроніка беларускага жыцця на чужыне / М. Панькоў. — Мн. : БНІМ, 2001. — 330 с.
2. *Белая, А. І.* Герой. Асоба. Характар: Мастацкая персаналогія ў беларускай прозе першай трэці XX стагоддзя : манagr. / А. І. Белая. — Баранавічы : РВА БарДУ, 2012. — 517 с.
3. *Амялішка, М.* Заблудныя : раман-успамін / М. Амялішка. — Мн. : Кнігазбор, 2009. — 176 с.
4. *Ядвігін, Ш.* Выбраныя творы / Ядвігін Ш. — Мн. : Маст. літ., 2006. — 239 с.
5. *Сачанка, Б. І.* Беларуская эміграцыя / Б. І. Сачанка. — 2-е выд. — Мн. : Голас Радзімы, 1991. — 111 с.

Матэрыял паступіў у рэдакцыю 10.12.2012 г.

Д. В. Сямашка

Навуковы кіраўнік — *А. В. Солахаў*, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Установа адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт», Баранавічы

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫХ СЛОЎ У МОВЕ ПАЭМ ЯКУБА КОЛАСА

Безасабова-прэдыкатыўныя словы — гэта нязменныя словы, якія абазначаюць стан прыроды або чалавека і выступаюць у ролі выказніка, галоўным чынам у безасабовых сказах: *Так хораша, так міла — душа замірае!* (Я. Колас); *У лузе было пуста і бязлюдна* (Я. Колас); *Прыгрэе зараз сонца, добра будзе гуляць на дварэ* (Я. Колас) [3, с. 331].

Назва гэтага лексіка-граматычнага класа яшчэ канчаткова не замацавалася ў лінгвістыцы. Паралельна ўжываюцца і іншыя назвы: прэдыкатыўныя прыслоўі, прэдыкатывы, словы катэгорыі стану, якія падкрэсліваюць або іх сінтаксічную ролю, або лексічнае значэнне гэтых слоў [4, с. 269—276].

Праблемай вывучэння безасабова-прэдыкатыўных слоў займаліся В. У. Вінаградаў, Я. М. Галкіна-Федарук, М. С. Паспелаў, Т. М. Трыпуціна, А. Б. Шапіра, Л. У. Шчэрба, М. С. Яўневіч і інш. Аднак даследаванне безасабова-прэдыкатыўных слоў у мове беларускіх мастацкіх твораў шырока не праводзілася, таму што доўгі час прэдыкатывы як асобны лексіка-граматычны клас слоў не разглядаліся, яны аб'ядноўваліся ў адзін клас з прыслоўямі. Важнасць вывучэння безасабова-прэдыкатыўных слоў абумоўлена тым, што яны займаюць своеасаблівае месца ў мастацкіх творах, выступаючы сродкам перадачы пачуццяў і стану жывога або нежывога.

Недастатковая ўвага да аналізу структурна-семантычных асаблівасцей безасабова-прэдыкатыўных слоў у творах беларускай мастацкай літаратуры ў сярэдняй школе і ўстановах вышэйшай адукацыі, адсутнасць спецыяльных даследаванняў структурна-семантычных асаблівасцей безасабова-прэдыкатыўных слоў у мове паэм Якуба Коласа робяць дадзеную працу актуальнай.

Як паказвае аналіз мовы паэм Я. Коласа, у ёй шырока выкарыстоўваюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія маюць розную структуру і значэнне. Яны ўтвараюць некалькі лексіка-семантычных груп і абазначаюць:

1) псіхічны стан чалавека (*весела* 'пра радасць, весялосць', *жудка* 'пра трывожнае пачуццё страху, адчуванне бяды', *журботна* 'пра пачуццё смутку, суму, тугі, душэўнай прыгнечанасці', *кепска* 'не так, як трэба, як хацелася б; дрэнна', *сумна* 'пра пачуццё смутку, суму, якое адчувае хто-н.', *цяжка* 'пра цяжкі псіхічны стан, пачуцці стомы, болю і пад.': *З горак сходзіць багравіца, / Дзесь галосіць-плача дудка, — / Будзе сцішна, будзе жудка, / Калі зляжа ноч-чарніца!* [1, с. 400]; *Не, не добра тут, журботна, / І нейк воража-маркотна* [1, с. 410]; *Кепска жыць вась так, без дому / Я ўсё бачу, я не слепа* [1, с. 367]; *І яму так лёгка стала, / Як бы што яго ўзяло / І так ціханька гайдала / І так лёганька нясло* [1, с. 309]; *Ёй [Марыне] сумна ў хаце і няміла* [2, с. 138]; *Мне здаецца — узышло сонка, / Асвятліла гэты сад, / Бо ты добрая, з душою, / Ты ўся свецішся дабром, / І здаецца, што з табою / Я даўно-даўно знаём, / Бо душа душы шукае, / Бо ёй цяжка на зямлі* [1, с. 348];

2) аб'ектыўную ці суб'ектыўную ацэнку якога-небудзь стану ці становішча (*дарма* 'марна, бескарысна', *дзіўна* 'незвычайна, выклікае захапленне', *добра* 'пра адчуванне прыемнасці, унутранага задавальнення ад чаго-н.', *зайздросна* 'пра пачуццё прыкрасці і раздражнення, выкліканае дабрабытам, поспехамі іншых', *люба* 'прыемна, падабаецца; па сэрцу', *нягожа* 'дрэнна, пагана, нядобра', *няладна* 'дрэнна, нядобра, не так, як трэба, нешта здарылася', *рызыкаўна* 'пра магчымасць небяспекі', *слаўна* 'хораша, прыемна, добра', *цікава* 'пра наяўнасць увагі, цікавасці, інтарэсу да чаго-н.', *шкода* 'пра пачуццё жалю, спагады і пад. да каго-, чаго-н.'): *Але дарма: жывую сілу / Не запраторыш ты ў магілу, / Мароз бязжаласны і люты* [1, с. 160]; *Дзіўна гэта, страх цікава; / Я б хацеў быць сам агнём: / Я б дымком па небе плаваў, / Па зямлі б хадзіў святлом* [1, с. 325]; *Гарыць работа, і*

хусцінка, / Нібы матыль, які жывы, / З яе спаўзае галавы, / І любя глянуць на Марынку [2, с. 18]; **Добра** ў полі: волі многа / І прастору-шырыні, / Вабяць далі там малага, / Як прынадныя агні [1, с. 291]; **Ім зайздросна**, дзедку, стала, / Што меў дар такі звон гэты, / І што свет, у цьму адзеты, / Тая песня асвятляла, / Як і сонца светліць кветы [1, с. 303]; Тут нейк **нягожа**, / Не йдзе сон [1, с. 369]; Не, у карчме штось **няладна** [1, с. 375]; **Слаўна** тут, няма нікога, / Толькі спеў чуваць дзіўны [1, с. 410]; Не, брат, **трохі рызыкаўна**: / А спытаюць: хто такі? [1, с. 323]; **Слаўна** у парку! А там, далей, / Лесу кудзерка відна [1, с. 410]; Што ж ён скажа? / знаць **цікава!** [1, с. 366]; Але **трохі і цікава**, / Хоць нагледзіцца ўсяго, / Калі ж кепска будзе справа, / Хто ўтрымае там яго? [1, с. 399]; Мне так **школа** цябе, **школа**: / Ёсць бацькі, ты ж сірата!.. [1, с. 351];

3) меру чаго-небудзь (*багата* ‘пра вялікую колькасць чаго-н.’, *даволі* ‘хопіць, дастаткова’, *многа* ‘пра вялікую колькасць, дастатковую колькасць каго-, чаго-н.’, *нямала* ‘пра параўнальна вялікую колькасць каго- або чаго-н.’, *паўнютка* ‘пра дастатковую колькасць’): **Прыгод** усякіх так **багата** — / Тужыць аб леце *ранавата* [1, с. 146]; **Даволі** жыць чужою скарынкай, / Хадзіць па людзях бабылём: / Цяпер іх двое, і з *Марынкай* / Яны збудуюць новы дом [2, с. 8]; Дык не гаруй жа, брат-нябога: / Дзянькоў вясёлых яшчэ **многа!**.. [1, с. 146]; Так, на свеце ўсяго **многа**, / Як размыслиш унікліва / І падумаеш над гэтым [1, с. 350]; Што там добра? — *цёпла, суха*, / Спі сабе, як добры пан, / А што ходзіць прус-псяюха / Або злодзей-таракан, — / Пагадзіцца з гэтым *трэба*: / **Многа** ў свеце *валацуг*, / Жыць дазволіла ім неба, / Іх не возьмеш на ланцуг [1, с. 368]; А дарожак тых як **многа!** [1, с. 410]; **Многа** ахвяр тут, эх, як *багата!* [1, с. 441]; Раней тут коз было **багата**, / Крыху наўперад, не ў іх часе, / Ды тая плойма ўся звялася, / Так перадохла яна марна [1, с. 125]; **Прыгод** усякіх так **багата** — / Тужыць аб леце *ранавата* [1, с. 99]; У часе гэтых сесій-збораў / Было **нямала** абгавораў / І розных штучак, жартаў, клінак, / Ліхіх і добрых успамінак [1, с. 99]; Усяго **паўнютка**, хвала богу, — / *Збажынкi новай і мурогу* [1, с. 118];

4) стан асяроддзя, абставіны (*ветла* ‘пра прыемны, прыветлівы выгляд чаго-н.’, *глуха* ‘ціха, бяшумна’, *светла* ‘пра яркае асвятленне, пры якім усё добра відаць’, *суха* ‘пра адсутнасць вільгаці’, *цёпла* ‘пра цеплыню ў памяшканні’, *чыста* ‘пра наяўнасць чысціні’): Не дужа **ветла** ў гэтай хаце: / Акенцы скошаны набок, / Пры печы туляцца палаці, / Уздоўж сцяны стаіць палок [2, с. 17]; Узлескам праходзіць дарога. / **Маркотна і глуха** на ёй [2, с. 283]; Дзедава *альтанка* / Зроблена з *аполкаў*, / **Чыста** ў ёй і **светла**: / Печ, як маці, *ветла* [1, с. 421]; Што там добра? — *цёпла, суха*, / Спі сабе, як добры пан... [1, с. 368];

5) стан прыроды (*цёмна* ‘пра адсутнасць святла або недастатковасць асвятлення дзе-н.’, *цёпла* ‘пра цёплае надвор’е’): А на *хмарах* на *маланках* / *Громы* кідае Ілля, / Аж *калоціцца* зямля, / **Цёмна** стала на *палянках* [1, с. 339]; У *лесе цёмна* [2, с. 14]; *Вось улетку дык раздольна*: / **Выйдзе** з хаты ў поле, луг; / **Цёпла** ўсюды і *прывольна*, / *Сонца многа, чысты дух* [1, с. 289];

6) фізічны стан жывых істот (*балюча* ‘пра адчуванне фізічнай або маральнай пакуты’): Не *стрываў* раз ён — **балюча!** [1, с. 377];

7) ацэнку чаго-небудзь з маральна-этычнага боку (*сорам* ‘пра пачуццё сораму’): **Бяда і сорам** з ім адзін: / **Бярэ** ў ім *верх* «беларусін» / І на *чужую хіліць ніву* [2, с. 33];

8) мадальную ацэнку чаго-небудзь (*трэба* ‘неабходна, абавязкова патрэбна’, *можна* ‘ёсць магчымасць’): **Марыне трэба** спрасці воўну, / **Заказ прынесены даўно**, / І **смыча нітку** яна роўна, / **Шляхцінцы** нейкай на *сукно* [2, с. 18]; **Адно б хацеў**, каб знала пані: / **Дзе можна**, там я *памагу*, / Але ж і пані *няхай стане* / **Крыху на ініую нагу** [2, с. 145];

9) неабходнасць дзеяння (ці выяўлення волі) з пункту гледжання часу, калі яно павінна адбыцца: (*пара* ‘настаў час для чаго-н.’, *час* ‘наступіла пара’): Яна [*Марына*] **бярэ сына** на рукі. / Яму не *больш*, як *тыдняў пяць*, / А ёй *здаецца*, да *навукі* / Яго **пара** ўжо *далучаць* [2, с. 17]; **Марына** слёз *стрымаць* не можа, / *Утупіў* вочы *паняты*, / А *голас*, *жорсткі і варожы*, / *Гудзе* *назолаю* *слаты*: — **Час! Час!** — *Вядуць яго* [*Данілу*] з *каморы*: / *Пан Гжыб уперадзе* [2, с. 135];

10) мадальна-валявыя імпульсы (*клопат* ‘пра неспакойныя думкі пра каго-небудзь’, *бяда* ‘дрэнна, нядобра; пра непрыемнасць’): З *Адасем клопат* у *бацькоў*: / *Пасябраваўся ён з мужланам*, / *Гаворыць* *мовай мужыскоў*, / *Выходзіць з польскага уплыву*. / **Бяда і сорам** з ім адзін: / **Бярэ** ў ім *верх* «беларусін» / І на *чужую хіліць ніву* [2, с. 33].

Нярэдка Якуб Колас ужывае складаныя безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія вызначаюць:

1) псіхічны стан чалавека (*воража-маркотна* ‘пра пачуццё варожасці і суму, тугі’, *весела-вольна* ‘аб адчуванні радасці і свабоды’): Не, не добра тут, *журботна*, / І нейк **воража-маркотна** [1, с. 410]; Там **весела-вольна**. Ціш там *лунае*... / *Краіна другая*, / І *фальшу* няма там [1, с. 440];

2) стан прыроды, навакольнага асяроддзя (*мёртва-глуха* ‘пра пазбаўленне жыццёвасці, апусцеласць’): Не: там *ціха*, **мёртва-глуха**. / Там *нічога не чуцьно* [1, с. 381];

3) меру чаго-небудзь (*цьма-цьмушча* ‘пра вельмі вялікую колькасць’, *гушчай-гушча* ‘пра вялікае мноства’): *Грыбоў улетку тут* **цьма-цьмушча**, / *Народ суды йдзе* — **гушчай-гушча** [1, с. 146].

Для выражэння самых разнастайных значэнняў у паэмах выкарыстоўваюцца таксама безасабова-прэдыкатыўныя словы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі:

1) -еньк- (*смутнёнька* ‘пра з’яўленне пачуцця суму, маркоты, журбы’): *Сад*... Ён *цёмны*, ён *глухі*, / А мне **смутнёнька** *бясконца*, / *Сон гняце мяне ліхі*... [1, с. 469];

2) -ютк- (*чысцютка* ‘пра наяўнасць вялікай чысціні’): А ў іх *клятушцы* так **чысцютка**, / І *сцены* *счэсаны пад* *склюд* [2, с. 91];

3) -усеньк- (*нікагусенька* ‘зусім пуста, нікога нідзе няма’): **Нікагусенька** *нідзе* [1, с. 426];

4) -ават- (страшнавата 'пра пачуццё і стан вельмі невялікага спалоху', глухавата 'трохі ціха, пустынна', пазнавата 'пра пазнаваты час'): Тут жыць сапраўды **страшнавата**: / Лагчыны, яміны, раўкі — / Тут, пэўна, шворацца ваўкі / І злыдні ходзяць, ваўкалакі... [1, с. 122]; Крыху маркотна з непрывычкі, / Бо тут так ціха, глухавата... [1, с. 122]; Было ўжо трохі **пазнавата**, / А ён на воліках пляцецца, / І так яму ўсё штось вярзецца [1, с. 140].

Безасабова-прэдыкатыўныя словы з суфіксам -а, утвораныя ад прыслоўяў, могуць мець формы вышэйшай ступені параўнання. У мове твораў Я. Коласа выкарыстоўваюцца формы вышэйшай ступені параўнання з суфіксам -ей (-эй): — **Барэджэй** вы там, кірмаш такоўскі! — / Гукае дзядзька з ноткай злосці [1, с. 21]; **Цяпер Марынка** — гаспадыня, / **І вясялей** жыць стала ёй [2, с. 16]; **Парк**. У парку **вясялей**, / **І прыветней і святлей** [1, с. 410]; **Далей, далей** ад павуціны, / **Каб не чапіў іх панскі бруд!** [2, с. 46]; **Яна** [Марына] ўсе выплакала слёзы, / **Але не стала ёй лягчэй** [2, с. 137]; **Апошні корчык дагарае**, / **У хатцы робіцца цямней**, / **Яшчэ няўтульней**, чым раней, / **І больш яна для іх чужая** [2, с. 23]. Да формы вышэйшай ступені можа далучацца часціца ўсё, якая надае безасабова-прэдыкатыўнаму слову значэнне адцення самай высокай ступені якасці: **Крыўдней за ўсё**: пустые хата [2, с. 118].

Паводле паходжання безасабова-прэдыкатыўныя словы ў мове твораў Я. Коласа падзяляюцца на дзве групы: невытворныя і вытворныя. Невытворныя прэдыкатывы ўтварыліся даўно і страцілі непасрэдня сувязі з адпаведнымі зыходнымі словамі іншых часцін мовы. Да іх адносіцца невялікая група слоў: *можна, трэба* і інш. Асноўная ж маса безасабова-прэдыкатыўных слоў не страціла сваіх жывых словаўтваральных сувязей з утваральнымі часцінамі мовы. Бясспрэчна, вытворнасць гэта разумеецца ў дзяхранічным плане: кожнае прыслоўе ці кожнае слова катэгорыі стану на тым або іншым дзяхранічным «зрэзе» можа быць лёгка ўзведзена да свайго «продка» — назоўніка, займенніка, прыметніка, лічэбніка ці дзеяслова [4, с. 270].

Найбольш распаўсюджаным спосабам утварэння безасабова-прэдыкатыўных слоў у мове паэтычных твораў Якуба Коласа з'яўляецца суфіксальны. Прадуктыўнасцю вызначаюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія ўтварыліся ад прыметнікаў пры дапамозе суфікса -а: *весела, горача, мокра, светла, страшна, сумна, суха, цёмна, цёпла* і інш.

Да безасабова-прэдыкатыўных слоў прыслоўнага паходжання можна аднесці словы *даволі, досыць, рана, позна, далёка, блізка, мала, многа* і інш. Марфалагічнай адзнакай, якая адрознівае гэтыя прэдыкатывы ад прыслоўяў, паводле П. Шубы, можна лічыць аслабленне здольнасці ўтвараць форму вышэйшай ступені параўнання [4, с. 274].

Асобныя безасабова-прэдыкатыўныя словы паходзяць ад назоўнікаў: *грэх, клопат, пара, сорам, час, шкода (шкада)* і інш. Захоўваючы фанетычную абалонку назоўніка, яны страцілі значэнне прадметнасці, згубіўшы здольнасць скланяцца.

Невялікую групу складаюць безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія ўтварыліся прыставачным спосабам: пры дапамозе прыстаўкі *не-* (*ня-*) (*няладна* 'дрэнна, нядобра, не так, як трэба, нешта здарылася', *нялюдна* 'пра невялікую колькасць людзей', *няцёмна* 'пра дастатковае асвятленне', *непрыемна* 'пра пачуццё незадаволенасці, засмучэння, прыкрасці, якое адчувае хто-н.', *няміла* 'пра тое, што не падабаецца, не да сэрца'): *Не, у карчме штось няладна* [1, с. 375]; — *Так, мне трудна* — / *Тут нялюдна*, / *Я тут згину неабудна*, / *Ды твой, лісцік, лёс больш цяжкі*: / *Ты ў сваёй сям'і без ласкі*, / *Бы не родны, а прыблудны* [1, с. 285]. *Ціха ў замку і нялюдна*, / *Бы ён вымер, бы пусты* [1, с. 402]; *Але Міхалу непрыемна*, / *Бо й тут пан ляўся дарэмна*, / *А ён стаяў, свяціў вачамі* / *Перад людзьмі і леснікамі* [1, с. 147]; *Было зусім яшчэ няцёмна*, / *Вось толькі сонца напалову* / *Зайшло за горку Дземянову*, / *І нікагусенька нідзе!* [1, с. 141]; *Ляснік у будцы сваёй гнуўся*, / *Хоць да агню ён больш гарнуўся*; / *Але і тут было няміла*: / *Адзін бок мёрз, другі смаліла* [1, с. 184].

Такім чынам, безасабова-прэдыкатыўныя словы ў мове паэм Якуба Коласа належаць да розных лексіка-семантычных груп. Яны нярэдка ўтвараюць формы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі і формы вышэйшай ступені параўнання. Ад іх утвараюцца складаныя безасабова-прэдыкатыўныя словы і словы з супрацьлеглым значэннем.

Паводле паходжання безасабова-прэдыкатыўныя словы з'яўляюцца пераважна вытворнымі, матывуючыся ў асноўным прыметнікамі, прыслоўямі і назоўнікамі.

Спіс цытуемых крыніц

1. Колас, Я. Збор твораў : у 14 т. / Я. Колас. — Мн. : Маст. літ., 1974. — Т. 6 : Паэмы «Новая зямля» і «Сымон-музыка». — 624 с.
2. Колас, Я. Збор твораў : у 14 т. / Я. Колас. — Мн. : Маст. літ., 1974. — Т. 7 : Паэмы «Рыбакова хата», «Суд у лесе», «Адплата». — 456 с.
3. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.]; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. — 2-е выд., выпр. — Мн. : Выш. шк., 2007. — 559 с.
4. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова: Марфалогія. Марфалогія : вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў / П. П. Шуба. — Мн. : Універсітэцкае, 1987. — 334 с.

Матэрыял паступіў у рэдакцыю 10.12.2012 г.